

Poolse bevrijders op weg naar Breda

door

WIM KLINKERT

De Polen zijn het gewend geraakt op slagvelden ver van huis te strijden voor een vrij en onafhankelijk Polen. In 1795 was de Poolse staat opgehouden te bestaan; opgedeeld tussen Rusland, Pruisen en Oostenrijk. Poolse militairen vochten kort nadien in de legers van Napoleon van Spanje tot Rusland in de hoop dat de Franse keizer hen zou belonen met het herstel van hun Poolse staat. Het mocht niet zo zijn. Tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) vochten Polen, in herkenbare Poolse eenheden, in dienst van Rusland, Oostenrijk en Frankrijk.

In 1918 commandeerde Jozef Haller (1873-1960) twee Poolse divisies in Frankrijk, mede gevuld door vrijwilligers uit Canada, de Verenigde Staten en Poolse militairen uit het Duitse en Oostenrijkse leger. Deze troepenmacht vormde een belangrijke kern voor het nieuwe Poolse leger dat vanaf eind 1918 eindelijk de nieuwe onafhankelijke Poolse staat kon gaan verdedigen.¹ Die staat kon zich pas na een oorlog tegen Sovjet-Rusland in 1919-1920 echt gaan ontwikkelen.

De jaren van de Eerste Wereldoorlog vormen een opvallende parallel met die van de Tweede als we kijken naar de lotgevallen van een opnieuw over heel Europa versplinterde Poolse krijgsmacht. De Tweede Wereldoorlog begon om Polen, het was de Brits-Franse garantie aan Polen die op 3 september 1939, na de Duitse inval, leidde tot een conflict van Europese dimensies. Bovendien, op basis van het Molotov-Ribbentrop pact, viel op 17 september 1939 Sovjet-Rusland Polen binnen. Duitsers en Russen verdeelden het land. Opnieuw verdween Polen van de Europese kaart.

Het Poolse leger was kansloos tegen de Duits-Russische overmacht. De Poolse regering vluchtte naar het neutrale Roemenië, enkele dagen later was het lot van het Poolse leger bezegeld. Warschau stond in vlammen. Op 1 oktober 1939 trok de *Wehrmacht* de straten van de Poolse hoofdstad binnen. In Parijs vestigde zich de Poolse regering in ballingschap. De cruciale figuur hierin was de gedreven, zeer pro-Franse, luitenant-generaal Wladyslaw Eugeniusz Sikorski (1881-1943), premier en minister van Oorlog van die regering. Hij weigerde zich neer te leggen bij de nederlaag van zijn land. Polen moest doorvechten. De Fransen hadden sinds de Eerste Wereldoorlog een nauwe band met Polen en hadden duidelijke voorkeuren met welke Poolse autoriteiten ze wilden samenwerken. Sikorski stond hoog op die lijst.

Sikorski zette zich in voor de formatie van Poolse land- en luchtmachteenheden in het Franse leger. De miljoen Polen die reeds in Frankrijk woonden vormden hiervoor de basis, aangevuld met vrijwilligers uit andere Europese landen en de

Verenigde Staten en met Polen die na de gevechten in Roemenië en Hongarije in interneringskampen terecht waren gekomen. Sikorski's leger telde in april 1940 ongeveer 70.000 man, veel minder dan hij zelf had gehoopt. Sikorski was vooral teleurgesteld in de geringe Franse hulp. Wapens, vliegtuigen, onderkomens waren op zijn best karig, van een eigen onafhankelijk Pools militair commando was al helemaal geen sprake. Pas op 3 mei 1940 paradeerde de eerste Poolse eenheid in Parijs voor hun president in ballingschap Wladyslaw Raczkwicz.

Een week later overviel de *Wehrmacht* Frankrijk, opnieuw stonden de Polen tegenover deze vijand. Voor zover de Poolse eenheden geformeerd waren, vochten ze te land en in de lucht zij aan zij met het Franse leger in wat al snel een ongelijke strijd bleek. 22 juni 1940 capituleerde Frankrijk. Een deel van de Poolse eenheden was in Zwitserland terecht gekomen, een ander deel in Engeland, hetzij via Spanje hetzij via de Britse evacuatie van Duinkerken. Al op 19 juni zat Sikorski, hevig teleurgesteld door de snelle Franse ineenstorting, in Londen aan tafel met Winston Churchill. *Mr. Prime minister, we are coming to win or die with you* waren de strijdlustige woorden waarmee de Poolse generaal zijn troepenmacht aanbood. Hij weigerde mee te gaan met de Franse capitulatie.²

Op Britse bodem nam Sikorski opnieuw de taak op zich een Pools leger op de been te brengen, dat van voldoende omvang en kracht was een stem te hebben in de Geallieerde oorlogvoering, het moest de basis vormen voor een hersteld onafhankelijk Polen.

Het Poolse leger onder Brits bevel zou uitgroeien tot een respectabele sterkte van 250.000 man, samengesteld uit vele bronnen waarvan de belangrijkste drie waren: desertie uit het Duitse leger (35%), evacuatie uit de Sovjet-Unie op basis van een overeenkomst uit 1941 (33%) en evacuatie uit Frankrijk in juni 1940 (14%). Gedurende de Tweede Wereldoorlog is 11% van de Poolse militairen gedood of vermist. Een hoog percentage.³

Polen vochten op vele fronten. De uit de Sovjet-Unie afkomstige Polen bijvoorbeeld bereikten in 1942 via Iran de Middellandse Zee en vochten onder bevel van cavalerie-generaal Wladyslaw Anders (1892-1970) in Noord-Afrika en Italië. De Poolse vlag op het zwaar bevochten kloostercomplex van Monte Cassino in mei 1944 en de bevrijding van Bologna zijn waarschijnlijk hun bekendste wapenfeiten. Deze opmars door Italië is voor de Polen een bijzonder bloedig strijdtoneel geweest.

Poolse vliegers vormden het grootste niet-Engelstalige contingent in de *Royal Air Force* en leverden een aanzienlijke bijdrage aan de *battle of Britain* in 1940; ze waren verantwoordelijk voor 11% van de neergeschoten Duitse toestellen. Ook voerden Poolse vliegers bombardementen uit op Duitsland en vlogen Poolse squadrons in Noord-Afrika en Italië. De grootste Poolse luchtheld van de Tweede Wereldoorlog was Stanislaw Skalski (1915-1998).

De Poolse marine, in september 1939 uit Polen naar Engeland ontsnapt, droeg bij aan de beveiliging van de convooien naar Engeland en de Sovjet-Unie en aan belangrijke operaties als de evacuatie van Duinkerken (1940), de aanval op Dieppe in 1942 en de invasies op Sicilië in 1943 en in Normandië een jaar later. Ook nam ze deel aan de bestrijding van Duitse onderzeeboten.

Polen vochten onder Zygmunt Bohuc Szyszko (1893-1981) zij aan zij met de Britten en de Fransen tijdens de expeditie naar Narvik in Noord-Noorwegen in april 1940; onder generaal Stanislaw Kopanski (1895-1976) waren ze deel van het Britse leger tijdens het beleg van Tobroek in Libië in 1941 en natuurlijk streed de onafhankelijke Poolse parachutebrigade onder generaal-majoor Stanislaw Sosabowski (1892-1967) in september 1944 bij Driel en Oosterbeek in het kader van de operatie *Market Garden*.⁴

Maar het was niet alleen onder Britse vlag dat de Polen tegen de Duitsers streden, het grootste contingent, zo'n 400.000 man was deel van het Sovjet-leger. De Polen droegen meer dan hun steentje bij aan de Sovjet-opmars naar Berlijn in 1944-1945. In mei 1945 plantten zij de Poolse vlag op de *Brandenburger Tor* na 22 dagen van onafgebroken gevechten waarin meer Polen omkwamen dan in de gehele oorlog aan de zijde van de Westelijke Geallieerden. De Poolse divisies marcheerden 24 juni 1945 mee in de grote overwinningssparade op het Rode Plein, een eer die hun door hun westelijke medestrijders in Londen op 7 juni 1946 niet werd gegund. Zelfs bij de herdenking van de landing in Normandië in 1984 waren de Polen afwezig. Pas in augustus 1992 vond in Warschau een parade plaats waarin Poolse veteranen van alle voormalige fronten samen marcheerden.

De Poolse generaal die Breda en de Polen voor altijd met elkaar heeft verbonden is Stanislaw Maczek (1892-1994), commandant van de Eerste Poolse Pantserdivisie. De geschiedenis van het Poolse tankwapen begint in maart 1919 in Frankrijk. Het was een uitvloeisel van de Pools-Franse militaire samenwerking uit de Eerste Wereldoorlog. In juni 1919 vertrok de eenheid naar Polen, nog enkele maanden mede geleid door Frans kader.⁵ Inzet volgde bijna onmiddellijk in de oorlog tegen Sovjet-Rusland. In die oorlog vocht ook de jonge Maczek. Hij stamde uit het voormalige Oostenrijkse deel van Polen, had literatuur en filosofie gestudeerd en in het Oostenrijkse leger gestreden. Toen voor Polen na 1920 vreedzamere jaren aanbaken, verliep Maczeks militaire loopbaan voorspoedig. In 1938, in de rang van kolonel, kreeg hij het bevel over de belangrijkste eenheid met tanks, de 10e Cavalerie Brigade. September 1939 trok hij te velde tegen de Duitse invasie. Maczek moest, op bevel van het Poolse oppercommando, uitwijken naar Hongarije. Daar werd hij met zijn eenheid geïnterneerd. Door Sikorski's activiteiten in Parijs kon Maczek zijn eenheid in Frankrijk in 1940 heroprichten. Opnieuw streed hij tegen de Duitsers, nu in Bourgondië, ten westen van Dijon; maar de Franse regering was al gevlucht naar Bordeaux, de Franse capitulatie was een paar dagen later een feit. Maczek maakte zijn resterende materieel onbruikbaar en bereikte via Noord-Afrika Schotland.

Door Sikorski's onophoudelijke streven naar een Pools leger, kon Maczek in februari 1942 het commando over de Eerste Poolse Pantserdivisie aanvaarden. Een tijd van trainen en wachten in Schotland begon. 1 Augustus 1944, zeven weken na *D-Day*, landde de divisie, 15.000 man en 400 tanks sterk, op *Juno beach* in Normandië. Het Britse opperbevel had Maczek geplaatst in het Canadese leger onder de zeer capabele luitenant-generaal Guy Simonds (1903-1974), aan de oostelijke zijde van het inmiddels bevochten bruggenhoofd. De beide generaals spraken elkaar voor het eerst persoonlijk op 4 augustus, een paar dagen voor het begin van de eerste operatie met Poolse inbreng.

1. Generaal Maczek.

De strijd in Normandië

Normandië vormde augustus 1944 het decor van de bloedige vuurdoop van de Poolse pantserdivisie. Twee omvangrijke operaties, *Totalize* en *Tractable*, hadden de bedoeling op te rukken naar Falaise en de terugtocht van het Duitse leger af te sluiten. *Totalize*, van 7 tot 11 augustus, was een Canadees – Poolse aanval over een smal front, ten zuidoosten van Caen, deels gedurende de nacht. De operatie was geen doorslaand succes. Weliswaar werd een aantal kilometers terreinwinst geboekt, maar de Duitse tegenstand was feller dan verwacht. De Polen worstelden bovendien met taalproblemen, de afstemming met de Canadezen verliep verre van optimaal, en ze ervoeren de harde lessen van de oorlog: nauwelijks tijd zich voor te bereiden – hun inzet begon 8 augustus – moesten ze zich aanpassen aan tactisch optreden waaraan ze nog niet gewend waren tegen een zeer ervaren vijand. De Polen waren in Canadese ogen te voorzichtig en te onbekend met optreden bij nacht en behielden daarom de

doelen niet, bovendien kregen zij ook nog te maken met een bombardement van de Amerikaanse luchtmacht op hun eigen tanks, waarbij 65 Polen sneuvelen. Op hun beurt zagen de Polen een enkele keer Canadese tanks voor Duitse aan. Maczek had de naam voorzichtig te zijn omdat hij zijn eenheid moeilijk kon aanvullen, en hij had moeite met Simonds' bevel zeer geconcentreerd op een klein gebied te opereren.

Totalize werd stopgezet nog 14 kilometer voor het beoogde doel, Falaise. Simonds reorganiseerde zijn eenheden voor de nieuwe operatie *Tractable*. Deze ging 14 augustus van start, aanvankelijk zonder de Polen. Een krachtige Canadese aanval bereikte Falaise op 17 augustus, maar daags voordien had, op last van de Britse opperbevelhebber Bernard Montgomery, de Poolse divisie de opdracht gekregen een omtrekkende beweging te maken en in Chambois, zo'n 25 kilometer verder, contact te maken met Amerikaanse eenheden uit het zuiden ten einde eventuele ontsnappende Duitse eenheden de weg te blokkeren. Het werd de meest dramatische gevechtservaring voor de divisie.

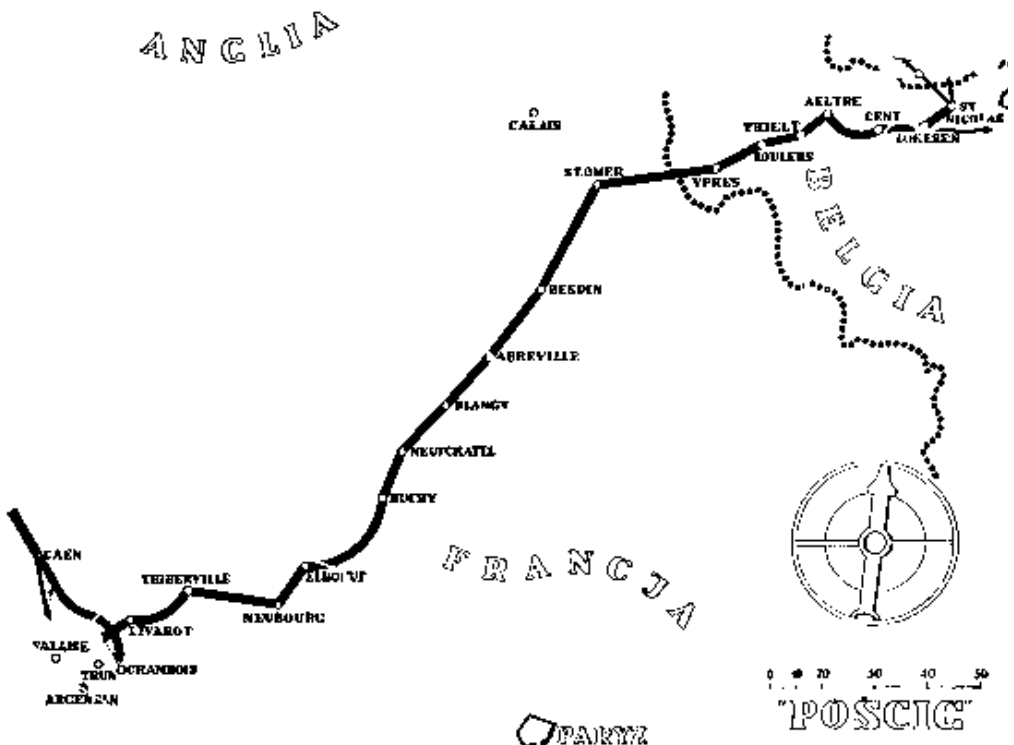
Direct voor de opmars begon, kwamen 42 Polen om bij een bombardement door de *RAF*. Toen moesten de gevechten nog beginnen. Eenmaal met de opmars begonnen raakte de divisie uit koers en verloor weer enkele tientallen militairen door Geallieerde luchtbombardementen. Nadien splitste Maczek de divisie op, een gedeelte bereikte 19 augustus, later dan Simonds had gehoopt, Chambois – en maakte contact met de Amerikanen –, een ander deel, 1500 man en 80 tanks raakte 20 augustus geïsoleerd in het bosachtige heuvelgebied van Mont Ormel, omsingeld door Duitse eenheden. Niet alleen konden de Polen hierdoor de hun opgedragen afsluiting van de Duitse terugtocht niet bewerkstelligen, maar ook en erger nog, werden zij nu voortdurend door Duitse eenheden aangevallen en dreigden zij massaal vernietigd te worden. Voedsel, water, munitie raakten op, gewonden konden niet afgevoerd worden. Drie dagen lang duurde deze hel, voordat de Canadese *Grenadier Guards*, in opdracht van Simonds, redding brachten. Hun geschiedschrijving verhaalt:

2. Een stille getuige in de strijd bij Falaise.

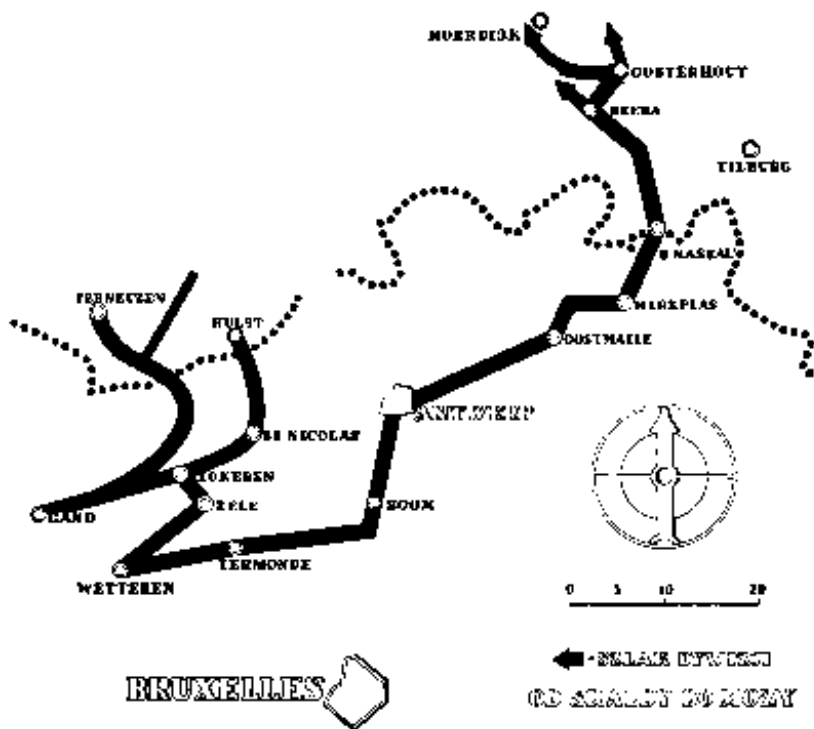
Scores of corpses were scattered all about. The road was blocked with derelict vehicles. Several hundred wounded and some seven hundred loosely guarded prisoners were lying in an open field. The Poles, isolated for three critical days cried with relief.

Met de slag om Falaise kwam een einde aan de strijd in Normandië. Het is tot op de dag van vandaag een omstreden episode, waarin ook de Polen niet onbesproken zijn gebleven. Hadden zij sneller en effectiever moeten optreden om de Duitse ontsnappingen rondom Chambois te verhinderen? Zijn zij langer dan nodig was geïsoleerd gebleven op Mont Ormel omdat de Canadezen aan hun ontzet in eerste instantie geen prioriteit gaven? Antwoorden zijn moeilijk en moeten genuanceerd gegeven worden. Zeker waren ook de Amerikanen traag met de sluiting van de zogenaamde ‘zak van Falaise’ en de Polen verloren in twee weken vechten 466 man aan gesneuvelden: dat mag een vuurdoop van formaat genoemd worden. Bovendien zal zeker de opstand in Warschau, die in diezelfde weken plaatsvond, door de hoofden van de Polen gespeeld hebben. De overwinning in Normandië viel samen met de systematische vernietiging van de Poolse hoofdstad.⁶

3. Van Normanië naar Nederland.
De Poolse opmars van Caen naar Lokeren (België).

Na Normandië leek de strijd beslecht. De opmars door Frankrijk naar België in de voorhoede van het Canadese leger verliep bijzonder snel. Op 3 september trokken de Polen bij Abbeville de Seine over; drie dagen later bevrijdden ze Ieper. Dit waren cruciale dagen in de Geallieerde opmars. Montgomery plande zijn grote aanval op het Ruhrgebied, richtte zijn blik op Arnhem en gaf de Canadezen op zijn linkerflank de opdracht de Duitsers uit Zeeland te verdrijven. Daarmee moest de haven van Antwerpen – die stad was op 4 september al in Geallieerde handen gekomen – toegankelijk worden. De Duitse tegenstand was echter veel krachtiger dan de Canadezen aankonden.

4. Overzichtskartaat.

De Poolse pantserdivisie bevrijdde op 11 september Gent. Twee dagen nadien gaf Montgomery opdracht de oevers van de Westerschelde te bereiken. Hij hoopte op een Canadese opmars via Rotterdam naar Amsterdam. Het vak van het Canadese Leger werd daarom uitgebreid tot aan 's-Hertogenbosch en Utrecht. Hoe anders zou de werkelijkheid worden.

Maczeks divisie rukte op naar Zeeuws-Vlaanderen. Het was nat terrein, moeilijk voor tanks en de opmars ging langzaam. Via Sint-Niklaas betraden de Polen 16 september Nederlands grondgebied, op weg naar Terneuzen. Ze bevrijdden Axel op 19 september na gevechten die 16 Polen het leven kostten, en stonden een dag later aan de oever van de Westerschelde.⁷

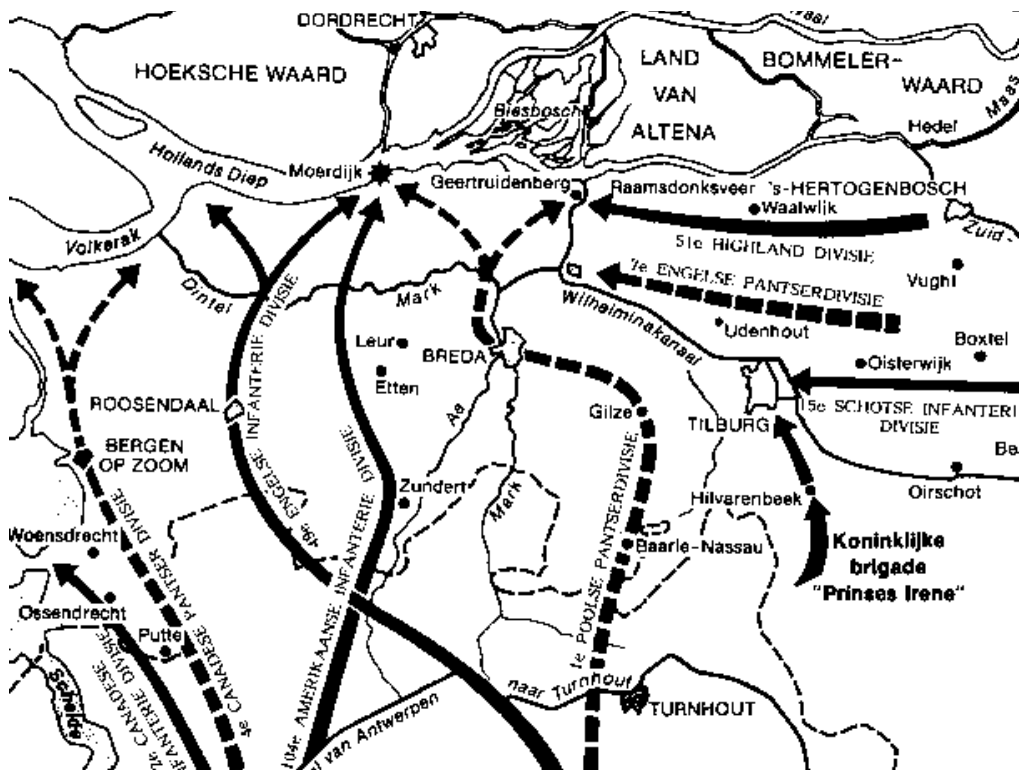
Terwijl de Polen oostelijk Zeeuws-Vlaanderen bevrijdden, vond tussen Eindhoven en Arnhem de operatie *Market Garden* plaats. Met deze operatie hoopte Montgomery snel de Rijn over te steken en noordelijk langs het Ruhrgebied Duitsland in te kunnen trekken. Een ambitieus, gewaagd plan, dat mislukte. De Geallieerden kwamen uiteindelijk niet verder dan Nijmegen, maar dat verminderde Montgomery's ambitie vooralsnog niet. Dan moest de aanval op het Ruhrgebied maar vanuit Nijmegen plaatsvinden. De Canadezen dienden tezelfdertijd zuidwest Nederland te bevrijden en de aanvoer via de Westerschelde zeker te stellen. Hiervoor kregen ze enkele Britse divisies toegevoegd, maar het bleef eigenlijk veel te weinig gezien de omvang van de opdracht.

De bevrijding van Breda

De reorganisatie van 28 september bracht de Polen onder het Britse legerkorps van John Crocker (1896-1963). Ze werden verplaatst naar de omgeving van Turnhout met de opdracht de bruggen over het Wilhelminakanaal bij Tilburg in te nemen en op te rukken naar 's-Hertogenbosch. Dit vormde als het ware de rugdekking voor Montgomery's aanval vanuit Nijmegen naar het oosten. De Poolse pantserdivisie vertrok vanuit Merksplas en bereikte 5 oktober Alphen. De Duitse tegenstand in Zuid-Nederland was heftig, te heftig voor de Geallieerden om zowel een grote aanval op het Ruhrgebied te ondernemen als gelijktijdig Zeeland en Noord-Brabant te bevrijden. Half oktober moest Montgomery dan ook zijn ambitie bijstellen – daartoe meer dan aangespoord door de hoogste Geallieerde bevelhebber, de Amerikaanse generaal Dwight Eisenhower. Eerst Zeeland en West en Midden-Brabant in handen krijgen, dan pas gaan denken aan aanvallen op de Duitse industriegebieden luidde Eisenhowers nadrukkelijke bevel aan de Britse veldmaarschalk. Ten gevolge hiervan wijzigde de opdracht voor Maczek zich opnieuw. In plaats van naar 's-Hertogenbosch moest de divisie nu naar het Hollands Diep.⁸

Tussen 5 en 27 oktober hadden de Polen het front in de omgeving van Alphen bezet, nu braken ze uit in het kader van de grote Geallieerde opmars om de Duitsers uit Noord-Brabant te verdrijven. De aangewezen opmarsroute liep via Oosterhout naar het noorden. Breda was in eerste instantie toegewezen aan de 104de Amerikaanse divisie *Timberwolves* die in Wernhout lag. De Polen bereikten 27 en 28 oktober Gilze en trachtten het Wilhelminakanaal over te steken. Dat mislukte. Aangezien de Britse 7e Pantserdivisie *Desert Rats* een snelle opmars maakte in westelijke richting vanuit Loon op Zand naar Dongen en de Duitse eenheden bij Breda naar het noorden wegtrokken, werd de Poolse opmarsrichting gedraaid. Operatie *Breda* begon. De *Timberwolves*, inmiddels in Rijsbergen, kregen het bevel naar Etten-Leur op te rukken.

Maczek besloot via twee assen Breda te naderen, via Dorst en via Bavel. Deze twee plaatsen vielen 28 oktober in Poolse handen. Pogingen diezelfde avond en nacht nog Breda binnen te trekken stuitten op kleine maar hardnekkige Duitse weerstandsnesten bij de Teteringse Dijk, het seminarie Ypelaar, Overakkerstraat en Bavelse laan. In de stad trachtten kleine verzetsgroepen met wisselend succes te voor-

5. De bevrijding van West-Brabant in 1944.

komen dat bruggen over de Mark werden opgeblazen en was de Duitse aanwezigheid inmiddels gereduceerd tot kleine verzetshaarden van artillerie, vooral in Ginneken, en Nederlandse SS-ers. De 711. *Infanteriedivision* van Josef Reichert (1891-1970), die Breda moest verdedigen, had zich al grotendeels achter het Markkanaal teruggetrokken.

Voor de aanval op Breda kreeg Maczek versterking van twee Canadese tankregimenten en een Brits bataljon, die 28 oktober oprukten vanuit Chaam naar Ulvenhout. Zondag 29 oktober waren de posities ingenomen, de Polen wisten waar de Duitse tegenstand zich bevond en hadden de 28e al beschietingen op Ginneken uitgevoerd tegen Duitse artillerieopstellingen.

De Canadezen rukten op via Ulvenhout, Ginneken, ten noorden van het Mastbos langs naar Princenhage. In Ginneken, bij de Ginneken Markt en de Duivelsbrug, maakten zij contact met de Poolse opmars die via verschillende straten verliep: via de Baronielaan, via de huidige Maczekstraat en de Boeimeersingel met als hoofdroute Prins Hendrikstraat – Ploegstraat – Wilhelminapark – Van Coothplein – Markendaalseweg, waarna zij de binnenstad zuiverden.

De Poolse aanval vanuit Dorst verliep aanvankelijk minder voorspoedig. Vanuit het Cadettenkamp ondernamen de Duitsers nog een pittige tegenstoot. Er moesten

extra Poolse tanks aangevoerd worden: zo beleefde Dorst zijn tweede bevrijding. De opmars via de Teteringsedijk naar het station kwam zodoende pas later op gang.

Het langst bleven er verzetshaarden actief in Brabantpark; die wijk was pas 30 oktober volledig onder Geallieerde controle. De Duitsers verschanstten zich achter het Markkanaal om de opmars van de Geallieerden naar de Moerdijkbruggen en Keizersveer te vertragen. Die strijd zou de eerste dagen van november nog volgen.⁹

Slotopmerking

Dat de Poolse pantserdivisie Breda bevrijdde is min of meer toeval geweest – en een verrassing voor de Bredase bevolking – en hangt samen met de Geallieerde pogingen zuidwest-Nederland in handen te krijgen om zodoende over veilige aanvoer via de Westerschelde en Antwerpen te kunnen beschikken voor de grote aanval op Duitsland. Breda is grote beschietingen en bombardementen bespaard gebleven. Overakker en Ginneken zijn nog het meest doelwit van Poolse artillerie geweest. De Duitse divisie die Breda moest verdedigen had zich kort voor de Poolse aanval teruggetrokken. De terugtrekkende Duitse troepen wilden een aaneengesloten front houden en daartoe leende het Markkanaal zich beter. De Polen stuitten zodoende op kleine, maar geïsoleerde verzetshaarden. Maczek vestigde zich in hotel De Kroon aan de Boschstraat, een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van Breda begon.

AANTEKENINGEN

1. Ph. J. Haythornthwaite *The World War One Source Book* (Londen, 1992), 273–275.
2. Een moderne biografie van Sikorski ontbreekt. Een goede inleiding vormt L.J. Waszak *Agreement in Principle: The Wartime Partnership of General Wladyslaw Sikorski and Winston Churchill* (*Studies in Modern European History*, Vol 20) (1996) en <http://ww2.boom.ru/England/sikorski.html>.
3. Deze en andere cijfers over het Poolse leger zijn afkomstig uit M. Ostrowski *To return to Poland or not to return* geraadpleegd op <http://www.angelfire.com/ok2/polisharmy>.
4. Waarschijnlijk de vroegste publicatie over de Polen in Nederland behandelt deze inzet. M. Swiecicki *Roode duivels in Arnhem* (Amsterdam, 1945).
5. <http://www.achtungpanzer.com/pol.htm>; <http://mailer.fsu.edu/~akirk/tanks/pol/poland.htm>.
6. Zie voor het operationele optreden van de Polen in Normandië: C.P. Stacy *The victory campaign* (Ottawa, 1960); J. English *The Canadian Army and the Normandy campaign* (New York, 1991); J. Marteinson en M.R. McNorgan *The Royal Canadian Armoured Corps* (Toronto, 2000) en Terry Copp *Fields of fire* (Toronto, 2003).
7. Z.M. Szydlowski, “De strijd om Axel in september 1944”, in: *Axel oorlog en bevrijding* (1994).
8. De strijd in Noord-Brabant staat meer in detail beschreven in J. Didden en M. Swarts *Brabant bevrijd* (1993) en C.P.M. Klep en B. Schoenmaker *De bevrijding van Nederland 1944-1945. Oorlog op de flank* (Den Haag, 1995).
9. De aanval op Breda en de strijd om het Markkanaal zijn uitstekend beschreven in J. van Alphen *Breda bevrijd* (Breda, 1994) en *3 november 1944, De slag om het Markkanaal* (Breda, 1984).